

Б.Б. Токишкадыров*¹, Л.С. Динашева²

¹Докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Семей, Қазақстан Республикасы, E-mail: botabek87@mail.ru

²Тарих ғылымдарының докторы, доцент Түркістан Меймандостық және туризм университеті,
Түркістан, Қазақстан Республикасы, E-mail: Lazzat.S@mail.ru

МОНҒОЛИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНІҢ РУХАНИ -МӘДЕНИ ӨМІРІ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты бойынша Моңғолияда өмір сүріп отырған қазақтардың рухани өмірі мен мәдениеті мен салт-дәстүрлерінің сақталуы мен өзгерісіндегі саяси, әлеуметтік-мәдени факторлар айқын-далып, халық мұрасының ұрпақтар арасындағы сабақтастығына жан-жақты талдау жасалынады.

Моңғолиядағы қандастарымыздың бір бөлігі түп қазығы сол аймақтан өрбіп, жүздеген жылдар бойы мекендесе, бір бөлігі кеңестік кезеңде қоныстанған. Қазақтардың рухани мәдениетіндегі көрсеткіштерін салыстырмалы талданады.

Баян-Өлгей аймағы тұрғындарының жалпы білім беру ісі, орта және жоғары білім алу деңгейі бойынша мәліметтер талданып, аймақтағы орта, арнаулы және жоғары білімі бар мамандардың қалыптасу үлесі айқындалған..

Тарихи Отанынан шалғайда өмір сүргенімен қазақы мәдениетті, ұлттық құндылықтарды бойларына сіңірген олардың төл мәдениетіміздің ұмыт бола бастаған тұстарын толықтыруға, жандандыруға өзіндік қосар үлестері мол. Қазақстан қоғамының бүгінгі әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері этникалық қазақтар үшін тарихи Отанның әлеуметтік-мәдени кеңістігі белгілі бір бейімделу проблемаларын туындатып «өзге мәдени ортаға» айналып отыр.

Моңғолияда мекен етіп жатқан қазақтардың төл мәдениетін сақтауда: тілінің, білім беру жүйесінің, саханалық өнері мен ауыз және жазба әдебиетінің алатын орны ерекше. Қобда қазағының ішінде өмір сүріп сол халықтың ұлттық мәдениетін сақтап қалуда жоғын жоқтап, жырын жырлаған тұлғалар қазақ әдебиет саласының дамуына зор үлес қосты. Өзге халықтар дүниесінде жүрген қазақ диаспорасының күнделікті өміріндегі ұлтқа тән болмысымен мәдени мұраларымен жалпы ұлттық идеяны қалыптастыруға қосатын әсерін зерттеудің маңыздылығы бар.

Кілт сөздер: Моңғолия, Баян-Өлгей, қазақ диаспорасы, оқу- білім, мәдени өмір, әдебиет, өнер.

Токишкадыров Б.Б. *¹, Динашева Л.С. ²

¹Докторант Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Республика Казахстан
E-mail: botabek87@mail.ru

² Доктор исторических наук, доцент Международный университет туризма и гостеприимства,
Туркестан, Республика Казахстан
E-mail: Lazzat.S@mail.ru

ДУХОВНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХОВ В МОНГОЛИИ

Аннотация

Целью аннотированной статьи является выявление политических, социокультурных факторов в сохранении и изменении духовной жизни, культуры и традиций казахов, живущих в Монголии, всесторонний анализ преемственности народного наследия между поколениями. Часть наших соотечественников в Монголии выросла из этого региона и прожила сотни лет, а часть поселилась в советский период. Сравнительный анализ показателей духовной культуры казахов. Проанализированы данные по общеобразовательному делу, уровню получения среднего и высшего образования населения Баян-Ольгийского региона, определена доля образования специалистов со средним, специальным и высшим образованием в регионе. Проживая вдали от исторической родины, казахи вкладывают в развитие культуры, национальные ценности, пополняют и возрождают все забытые места нашей родной культуры. Социокультурные особенности казахстанского общества сегодня для этнических казахов социально-культурное пространство исторической родины становится «иной культурной средой», порождая определенные проблемы адаптации. Особое место в сохранении родной культуры казахов,

проживающих в Мангистау: языка, системы образования, саканского искусства, устной и письменной литературы. Большой вклад в развитие казахской литературной сферы внесли люди, живущие внутри Кобдинского казахского народа, оплакивающие сохранение национальной культуры этого народа. Важное значение имеет изучение влияния казахской диаспоры, живущей в мире других народов, на формирование общегосударственного представления о своей национальной идентичности и культурном наследии в повседневной жизни.

Ключевые слова: Манголия, Баян-Улгий, казахская диаспора, чтение - образование, культурная жизнь, литература, искусство.

*B.B. Tokishkadyrov*¹, L.S. Dinasheva²*

*¹ Doktoral student of the specialty History, Shakarim University of Semey,
Semey, Republic of Kazakhstan
E-mail: botabek87@mail.ru*

*² Doktor of Historical Sciences, Associate Professor International University of tourism and hospitality,
Turkestan, Republic of Kazakhstan
E-mail: Lazzat.S@mail.ru*

SPIRITUAL AND CULTURAL LIFE OF KAZAKHS IN MONGOLIA

Abstract

The purpose of the annotated article is to identify political, socio-cultural factors in the preservation and change of the spiritual life, culture and traditions of Kazakhs living in Mongolia, a comprehensive analysis of the continuity of the national heritage between generations. Some of our compatriots in Mongolia grew up from this region and lived for hundreds of years, and some settled during the Soviet period. Comparative analysis of the indicators of the spiritual culture of the Kazakhs. The data on general education, the level of secondary and higher education of the population of the Bayan-Olga region are analyzed, the share of education of specialists with secondary, special and higher education in the region is determined. Living far from their historical homeland, Kazakhs invest in the development of culture, national values, replenish and revive all the forgotten places of our native culture. Socio-cultural features of Kazakh society today, for ethnic Kazakhs, the socio-cultural space of the historical homeland is becoming a "different cultural environment", giving rise to certain adaptation problems. A special place in the preservation of the native culture of the Kazakhs living in Mangystau: language, education system, Saka art, oral and written literature. A great contribution to the development of the Kazakh literary sphere was made by people living inside the Kobda Kazakh people, who mourn the preservation of the national culture of this people. It is important to study the influence of the Kazakh diaspora living in the world of other peoples on the formation of a national idea of their national identity and cultural heritage in everyday life.

Keywords: Mangolia, Bayan-Ulgiy, Kazakh diaspora, reading - education, cultural life, literature, art.

Кіріспе

Шетелдегі қазақ диаспорасының тарихы мен мәдениетін, оның басқа этникалық ортада этнос ретінде даму қалпы мен қазіргі кезеңдегі рухани мәдени өмірін зерттеу еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана мүмкін болғаны белгілі. Шет жерлердегі қазақтардың қоныстануы мен рухани өмірінің, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының сақталуы мен өзгешелігі, қазақ этносының бір бөлшегі ретінде даму мүмкіндігі отандық ғалымдардың қызығушылығын тудырды.

Жалпы қазақ халқының өткен-кеткен тарихын жан-жақты, кешенді түрде зерттеудің мәні мен маңызы, практикалық құндылығы өте жоғары. Соның ішінде өткен ғасырдың бірінші жартысындағы сұрапыл тарихи кезеңдеріндегі ғылыми тұрғыдан ашық зерттеуге мүмкін болмай келген қазақ халқының, соның ішінде шетелдегі қазақтардың ұлт-азаттығы жолындағы күресі, ұлттың бірлігі мен тұтастығын сақтауға, бір-бірінен ажырамай біртұтас болуға деген талпынысы сияқты тақырыптарды егжей-тегжейлі зерттеудің ғылыми, практикалық құндылығы аса жоғары.

Шетелдердегі қазақтар тарихи отаны, оның қазіргі кезеңдегі дамуы, рухани және дәстүрлі мәдениеттің сақталуы мен өзгерісі, жалпы қазақ этносы ретінде даму мүмкіндігін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Осы тұрғыдан алғанда шетелдегі қазақтардың тілі, білім беру ісін және мәдениетінің дамуын зерттеу қазіргі әлемнің жаһандану жағдайына ғалымдардың қызығушылығын тудыруда. Ал әлемдегі диаспора өкілдерінің қалыптасуы қоршаған ортаға қоғамда болып жатқан өзгерістерге, әлеуметтік және мәдени өмірге байланысты.

Қазақ диаспорасының рухани мәдени өміріндегі мәселелерін зерттеу барысында назар аударатын ерекше мәселе – алыс және жақын шетелдерде өмір сүріп жатқан қандастарымыздың өзіндік ұлттық болмысының, санасының, мәдениеті мен ұлттық рухының әртүрлі деңгейдегі көрінісі. Ал ондаған, жүздеген жылдар бойы басқа этникалық ортада өмір сүрген қандай этнос бөлшегі болмасын, сол ортадан алатын, қабылдайтын рухани мәдени әлемі болады. Ол оның этникалық тарихи қалыптасуында, дамуында және келесі ұрпаққа сабақтастықпен жалғасуында із қалдыратыны сөзсіз. Әлемнің басқа мемлекеттеріне тарихи себептермен шашырап кеткен қандастарымыздың біртұтастығын қалыптастыруда маңызы жоғары.

Материалдыр

Шетелдердегі қазақ диаспорасының өткен тарихы мен мәдениеті жөнінде жазылған отандық тарихшылардың біраз еңбектері жарияланды. Олардың қатарына: З. Қинаятұлының «Монғолиядағы қазақтар» [1]; Шет жерлердегі қазақтардың саны мен орналасуы жөнінде М.Б. Тәтімовтің «Қазақ әлемі: Қазақтың саны қанша?» және т.б. зерттеу еңбектері жарық көрді [2]. Диаспора мәселесінде «диаспора» ұғымдарын талдай отырып, елдердің қай аумағындағы қазақтар аталған ұғымдар аясына енетіндігі жөнінде жіктей зерттелген еңбектер қатарына Г.М. Мендикулованың «Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие» атты монографиясы жатады. Бұл зерттеуде шетел қазақтарының әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени ерекшеліктері де қарастырылған [3].

Автордың қазақ диаспорасы тарихының теориялық және тәжірибелік мәселелері мен қазіргі дамуы және этникалық қазақтардың саяси, әлеуметтік-мәдени жағдайы жөнінде жазылған «Казахская диаспора: история и современность» еңбегі де 2006 жылы жарық көрді [3]. Бұл еңбектерде ғалым тұңғыш рет Қазақстанмен көршілес елдерде өмір сүріп отырған қазақтарға қатысты зерттеулердің ғылыми бағдарла-масы мен тұжырымдамасын ұсынды. Жоғарыда көрсетілген зерттеушілердің еңбектері қазақ диаспорасының қалыптасуы, дамуы, этномәдениеті жөнінде мағлұматтар береді.

Шетелдегі қазақтардың елге оралуындағы бейімделуі мен психологиялық ерекшелігі және этникалық интеграциялық мәселелері қатысты Н.Байғабатованың Моңғолиядағы және Қытайдағы қазақтардың этномәдениетіндегі бірегейлік мәселелер туралы «Этнокультурная идентичность диаспоры: представле-ния и практики (на примере казахов Монголии и Китая)» атты монографиясында жан-жақты қарастырылған.[4].

Финкенің «Nomaden im Transformationsprozess. Kasachen in der post-sozialistischen Mongolei» атты монографиясы Моңғолия қазақтары арасында жүргізілген зерттеу жұмыстарының көрінісі ретінде беріледі [5]. Шет ел зерттеушілері Моңғолиядағы қазақтардың тарихи отанымен мәдени дамуын қарастырады.

Аталған еңбектерде осы елдердегі қазақтардың этникалық диаспора ретінде қалыптасу тарихы, дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен өзгерісі, қоғамдық, тұрмыстық ерекшеліктері қарастырылады. Екі елдегі қандастарымыздың этникалық бірегейлік мәселелерін талдап, таразылауда көрсетілген еңбектердің біз үшін маңызы жоғары.

Әдіснама

Мақалада тарих және гуманитарлық пәндердің әдістері кең қолданылды. Тұлғалардың есімдерін анықтауда статистикалық әдіске сүйендік. Моңғолия қазақтарынан шыққан көрнекті қоғам қайраткерлерінің ұлт тарихы үшін атқарған қызмет жолын айқындау үшін тарихи-салыстырмалы әдіс іске қосылды. Зерттеу барысында соңғы уақыттарда қалыптасып келе жатқан жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдары, жаңа тарихи көзқарас тұрғысынан жазылған еңбектер басшылыққа алынды. Мәселе нақты тарихи қажеттілік, тарихи тағылым, тарихи процестің объективтілігі тұрғысынан қарастырылды.

Нәтиже және талқылау

Моңғолия қазақтарында ұзақ уақыт бойы айтарлықтай оқшауланған және дәстүрлі мәдениет пен тұрмыстың көптеген элементтерін сақтаған шаруашылықтың бастапқы формасы: жартылай көшпелі-жартылай отырықшы мал шаруашылығының үстемдігі байқалады. С.Е. Әжіғалидің пікірінше, "Батыс Моңғолия - бұл қазақтардың дәстүрлі мәдениеті кешенді түрде сақталған-мал шаруашылығынан, қоныс-танудың өзіндік жүйесінен бастап, салттық өмірдің, халықтық білімнің көріністеріне дейінгі бірегей жерде өмір сүрді" [6]. Қобда қазақтары ұлттық мәдениет туындыларын атадан-балаға жеткізіп, салт дәстүрді берік ұстағандығымен ерекшеленеді.

Батыс Моңғолиядағы қазақ диаспорасының қоныстану аймағы-Баян-Өлгей және Қобда аймағы, сондай-ақ Орталық және Солтүстік Моңғолиядағы қазақтардың қоныстануының жекелеген пункттері мен аудандары-Ұланбатор қалалары [7]. Моңғол үкіметінің арнайы қаулысымен 1940 жылы тамызда Баян-Ольгия аймағы құрылды. Бастапқыда аймақ 10 ауданнан тұрды, 32 301 халқы бар [8].

Аймақ басшылары үшін жұмыстың басты бағыттарының бірі халық арасындағы сауатсыздықты жою болды. «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын басты фактордың бірі – тіл» деп

Ахмет Байтұрсынов айтқандай Моңғолия қазақтары XIX ғасырда «Сулы жәзит», XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсыновтың «Арабша төте жазуын», 1930 жылдары «латин», 1940 жылдан «криллица» қазақ әріптерін пайдаланып сауатты көзі ашық болды. «Моңғол үкіметінің 1939 жылы 28-ақпан күнгі жиналысы және мемлекеттік кіші құрылтайдың 17-қаулысы бойынша Қобда аймағындағы қазақтардың білім, мәдениет ісін Қазақстанның жаңа латин жазуы арқылы жүргезу туралы шешім қабылдаған. Қазақтар бұдан бұрын араб жазуын пайдаланған» [9]. Ол кездегі бала оқытудың басты жүйесі–үйде оқыту болды. Сонымен қатар мектеп ашып, ауыл балаларын біріктіріп те оқытты. Осының нәтижесінде хат танытын адамдар саны өсіп, халық сауатын ашуға көп пайдасы тиеді. «1929 жылы Бұғы бастауыш мектебінде 60, Ботағара хошууының Тұлбадағы бастауыш мектебінде 40-тай бала оқиды. 1930 жылы Қазақстаннан Шәріп Өтепов, Абай Қасымов, Бердіқожа, Қайырбай және Шәріп пен Абайдың зайыптары бірігіп алты адам келеді. Олар келісімен көптеген балаларды жинап, мектеп ашып, Қайырбай, Шәріп, Баймұқамет молла сабақ үйретеді. Осы жылдардан бастап, қазақ жастарын оқуға аттандыра бастайды» [10,206 б.] 1931 жылдардан қазақ тілінде айлық курстар, мектептер ашыла бастаған. «Мектеп саны жыл сайын өсіп отырды. 1941 жылы аймақ көлемінде 695 оқушысы бар 11 бастауыш мектеп жұмыс істеді. 1942 жылы аймақ орталығында мұғалімдер даярлайтын қысқа мерзімді курс ашылып, осы курсқа және келешек орта мектептерге мұғалімдер даярлау мақсатымен Қазақстаннан білікті мұғалімдер шақырылды. Қазақстандық мұғалімдер қазақ мектептерінде және театрда 1950 жылдың орта шебіне дейін қызмет атқарды»[1,189 б.] Қазір криллицаға негізделген қазақ және Моңғол жазуларын қоса, жеттік меңгереді. «Баян-Өлгей аймағында 40-тан астам орта және бастауыш мектептерде 1000-нан астам ұстаздар қызмет жасап, 24000-нан астам оқушыларға ұлттық-қазақ тілінде дәріс беріп оқу ағарту ісін жүргізіп ортыр »[11]. Бұл ұлттық тілді сақтап қалуға айрықша әсер ететіні белгілі.

Моңғолиядағы қазақтардың рухани жағдайына келсек ойландыратын мәселелер көп-ақ. Әрине қанша дегенмен Баян-Өлгейде қазақы рухани орта бар. Бірақ 30 мыңға жуық қазақ Баян-Өлгийден тысқары моңғолдық ортада өмір сүріп жатыр. Сөйте тұра Қобда аймағындағы қазақ тілінде білім беретін екі орта мектептен өзге қазақша білім беретін ешбір оқу орны жоқ.

1931-1940 жылдары Қобда аймағының құрамына кірген қазақтар моңғол тілінде іс қағаздарын жүргізуге мәжбүр болды. Қазақтардың 90%-ы моңғол тілін меңгермегенін ескерсек, бұл көптеген қиындықтар туғызды. Осыған байланысты қазақтар өздері тұратын аумақта Қазақ ұлттық әкімшілік орталығын құру туралы мәселені үнемі көтеріп отырды. Моңғол Халық Республикасының VII съезі жергілікті қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайын ескере отырып, олардың талаптарын негізді деп танып, Қазақ автономиялық облысын құру туралы тарихи шешім қабылдады. Бұл шешім қазақ халқының әлеуметтік, мәдени, рухани дамуына оң әсерін тигізді.

Моңғолияға Қазақстаннан келген ағарту мамандары Абай Қасымов, Шәріп Өтепов, Алдаберген Мырзабеков, Төлеубай Қордабаев, Тілеуберді Сауранбаев және басқалар үлкен рөл атқарды. Олардың көмегімен бастауыш мектептер саны бір жыл ішінде 2-ден 11-ге дейін өсті. Бұл мектептерде 25 мұғалім 970 оқушыны оқытты. Мектепте оқыту толығымен қазақстандық бағдарламаға негізделген. Қазақстаннан келген мұғалімдер оқытқан қазақ жастары Ұланбатордың жоғары оқу орындарын бітіріп, Моңғолиядағы қазақ зиялыларының алғашқы толқынын қалыптастырды. Кейінірек олардың арасында көрнекті қоғам қайраткерлері, саясаткерлер, ғалымдар, инженерлер, дәрігерлер және т. б. болды.

Жалпы қазақтар сияқты Қобда қазағының мәдениетінің ең бір еңселі бөлігі – қол өнері. Бұл да қазақтың көшпенді шаруашылық салтына байланысты. Көшпенді өмірде үй-жай, шаршуашылыққа қажетті заттар, ер-тұрман, киім-кешек барлығы да қолдан жасалады және олар көшпенді өмір сұранысына сай келеді. Нағыз көшпенді өмірде отырықшылар үшін жасалған бұйымдар көшпенділер өміріне сай келмейді. Осы сұраныс қолөнердің көшпенді өмірге ықшам барлық түрін талап етеді. Ол қол өнердің темір ұсталығы, ағаш шеберлігі, тоқыма, сырыма, қаптама, саптама, терме, зерделік, құрақ құрау, түйін тую, ою ою, қию қию, түзеу, ырғылау, иіру сияқты түрлері. Мұнда аталған қол өнердің біраз түрімен Моңғолиядағы қазақтар әлі күнге айналысады.

Моңғолия қазақтары арасында сұрып салма ақын, әншілерде аз болған жоқ. Ақын Қ.Тауданбек, Б.Төлебай, Б.Ақтан, күйші М.Бердібай, А.Исабай, С.Сағынған, сыбызғышы Ш.Құмақайлар XIX-XX ғасыр алмасу дәуірінде Қобда қазағының ішінде өмір сүріп сол халықтың жырын жырлаған жандар. Моңғолия қазақтарының жазба әдебиеті 1940 жылдан басталып, 1950 жылдары Б.Ақтан, М.Құрманқан, Ж.Арғынбай, С.Мағауия тағы басқа ақын жазушылар көш басы болса, 1960 жылдары Ж.Байыт, Қ.Шабдарбай, Б.Имашхан сияқты орта буын өкілдері жалғасып, 1970 жылдары Ж.Кәкей, Ш.Жәмліха, О.Солтақан тағы басқалар жазба әдебиетінің жаңа замандық озық үлгісін жасады. Ауыз және жазба әдебиетін зерттеуші ғалым Қ.Қабидаш, Ж.Куанған, Ж.Қиналған сияқты ғалымдар шықты. 1955 жылы Баян-Өлгийде әдеби үйірме құрылып, 1968 жылы ол Моңғолия Жазушылар Одағының бөлімі болып,

одан осы ұйым 1957 жылдан «Жаңа талап», 1970 жылдан «Шұғыла» атты көркем әдеби журналы шығарылды. Қазақ халқының ауыш әдебиетін жинақтап оларды жалпы Қазақ әдеби қорына қосу ісіне тіл білімінің докторы Қабидаш Қалиясқарұлы және Нұрлан Қабидашұлы, жазушы Қ.Соян елеулі еңбек етіп келеді.

Баян-Өлгей аймағының азаматтарын оқып сауттандыру мақсатымен қазақ баспасының бөлімі орнауы қазақ тілінде газет шығаруға үлкен ықпалын тигізді. 1941 жылы 19-желтоқсанда қазақ тілінде тұңғыш газеті жергілікті газеті «Өркендеу» 500 данамен жарық көрді. 1942 жылдан «Үгітші» журналы және үгіт насихат парақтарын шығара бастаған. «1947 жылы қазақ баспа сөзі үшін елеулі екі бірдей оқиға болды. Осы жылы Улаанбаатар радиосынан аптасына бір рет қазақ тілінде радио хабар беретін болып, оның бас редакторына сол кезде Партияның жоғарғы мектебінде оқытушы қызметін атқаратын С.Қабышай тағайындалса, Уланбаатар қаласында мемлекеттік баспаханасының жанында қазақ тілінде кітап, газет шығаратын бөлім орнады»[12,6 б.]. 1957 жылдан «Өркендеу» газетін «Жаңа Өмір» деген атпен шығарылып таратыла бастады. 2002 жылдан «Жаңа Дәуір» газеті деген атпен шыға бастады. Осы газеттің жанында 1944 жылы алғаш рет қазақ жазушыларының көркем әдебиет үйірмесі орнап жетекшісіне әйгілі ақын Ақтан Бабиұлы тағайындалды. 1956 жылдан «Жаңа талап» (1969 жылдан «Шұғыла» атанған) атты әдеби-көркем журналы шыға бастаған. 1965 жылы Баян-Өлгей қаласында Радио станциясы орнап, күн сайын бір сағат, қазақ тілінде хабар жүргізіп отырды. Бұл тұңғыш жергілікті радио станциясы еді. 2004 жылы Баян-Өлгий радиосы мен «Жаңа дәуір» газеті, «Шұғыла» журналы, ТВК-10 телевизиясы біріккен басшылыққа өтіп, «Ақпарат баспасөз орталығы» деген атпен жұмыстайтын шешім қабылданады. Моңғолия қазақтары Қазақстан, Шынжан телевизиясының қазақ тілінің арналарымен қатар халқаралық әр тілдегі теле арналарды қабылдайтын толық мүмкіндікке ие болды. 2008 жылы Моңғолияны Ұлттық телеарнасынан «ТВ толқын» атты тележурналын аптасына бір рет жарты сағат уақытымен тұрақты шығара бастады. 2012 жылдан бастап БҰҰ-ның ЮНЕСКО-ның қолдауымен жүргізілген жобаның нәтижесінде Моңғолдың Ұлттық телеарнасының екінші арнасы арқылы аз ұлт, өкілдерінің ана тілінде хабар жүргізіліп, Моңғолия қазақтарының рухани талабына сай ұлттық тілде әр жақты хабар, ақпарат қабылдау құқығын ие болып отыр.

1940 жылы ұлттық Баян-Өлгей аймағы орнаған кезден бастап аймақтық клубтың ірге тасы қаланып, осы клубтың алғашқы менгерушісі болып Ақтан Бабиұлы болды. 1956 жылы Баян-Өлгей аймағында музыкалы драма театры орнап қазақтың ұлт аспаптар оркестірі құрылуы ұлттық өнеріне ықпал көрсетті. Содан бастап ұлттық әнші, күйші, сыбызғышы, биші, маманды актер, музыканттардың бірнеше легі өсіп жетілді. Баян-Өлгей аймағының ұлттық Музыка Драма Театрі саханасынан Моңғолияның Халық артистері: Ж.Қибадолда, Ә.Қабылаш А.Моңғолхан, еңбек сіңірген артистері: Т.Дүйсенбі, Б.Қайжамал, Ж.Қаду, Ж.Төлеуқан, Д.Құсайын сияқты өнер иелері қалыптасты. Аймақ театры Моңғолия, Қазақстан авторлары мен әлемнің классикалық көптеген драмаларын саханаға қойып ұлт өнерін дәріптеді. Моңғолия қазақтарының арасынан сазгер күйші Қабыкей Ақмерұлы, ақын Имамхан Байбатырұлы, сазгер Мұсайф Құсайынұлының жинақтап басқаруымен 400-ге жуық ән кірген «Моңғолия қазақтарының халық әндері» атты жинақ жврыққа шықты. Қобда қазақтарының әндерінде қазақ халқының өмірі мен тұрмысына қатысты және ел-жеріне арнаған өлеңдер басты орында болды. Қазақтың халық әні де, сөзі Қобда бетіндегі қазақтар өмірін бейнелейтін өлең-жырдың негізгі тақырыбы, мұның өзі жалпы қазақтың рухани өмірінен қол үзбегеннің белгісі. Шет жердегі қазақ ұлты өзінің ана тілін, мәдениет пен өнерін қастерлеген халық.

Моңғолиядағы жүргізілген социалистік эксперимент тек экономикаға ғана емес, қазақ диаспорасының рухани өміріне де әсер етті. 1920 жылдардың аяғынан бастап халықтың сауатсыздығын жою саясаты жүргізіле бастады. Қазақ әліпбиінің өзгеруіне байланысты бұл мәселеде белгілі бір қиындықтар болды. 1940 жылдарға қарай қазақтар латын әліпбиін игерді, ал 1950 жылдарға қарай толығымен кириллицаға көшті.

Алайда 1960 жылдардан бастап мемлекеттік орындарға тек моңғолдарды тағайындау туралы шешім қабылды үкімет тарапынан. Қазақ диаспорасына қатысты қатаң саясаттың тағы бір бағыты Қазақстанның қазақ ортасындағы мәдени ықпалына жол бермеу болды. Бұл Моңғолияға мәдениет күндерін өткізу үшін келген Қазақстанның мәдениет және өнер қайраткерлерінің өкілдері қазақ ортасына жіберілмегендіктен, қазақстандық кинематографистер мен суретшілердің туындылары халыққа көрсетілмегендіктен, Қазақстанның жоғары оқу орындарында оқыған қазақ жастарының саны шектелгендіктен, қазақстандық оқулықтардың, кітаптардың, газеттердің, журналдардың түсуі азайғандығынан көрінді.

XX ғасырдың 70-ші жылдарынан бастап қазақтар Баян-Өлгей аймағынан Моңғолияның басқа аймақтарына жұмыс іздеп немесе жоғары оқу орындарын бөлу бойынша белсенді қоныс аударды, бұған дейін іс жүзінде қазақ халқы болмаған. Осылайша, Ұланбаторда қазақтар 1927 жылдан бері тұрып

келеді, 1989 жылғы санақ бойынша моңғолдар басым болған аймақтарда 37 750 қазақ таныстырылды, сондықтан қазақтардың балалары ана тілін ұмытып, моңғол тілінде оқытатын мектептерде оқуға мәжбүр болды [13]. 1978 жылы қазақ мектептері аралас оқыту жүйесіне ауыстырылды, нәтижесінде қазақ тілі мен әдебиетін оқуға арналған Сағаттар 50-60%-ға қысқарды, ал жоғары сыныптарда бұл пәндер мүлдем жойылды. КСРО-ны қамтыған жүйелі әлеуметтік-саяси және экономикалық дағдарыс моңғол қоғамына да үлкен әсер етті.

1990 жылы Моңғолияда болған бейбіт демократиялық революциядан, КСРО мен социалистік лагерь-дің ыдырауынан кейін моңғол экономикасы күйреу шегіне жетті. 1980 жылдардың аяғында Баян-Ольгия аймағының әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму проблемалары, қазақтар арасындағы эмиграция-лық көңіл-күйдің өсуі Моңғолия билігі ретінде хабардар болды. 1989 жылы Моңғолияда ресми мәлімет-терге сәйкес 26 мың адам жұмыссыз болды, бірақ әрбір үшінші жұмыссыз Баян-Өлгей аймағында тұрды [13].

Соған қарамастан, Моңғолияның қазақ диаспорасы ұлттық сана-сезімді, тілді, дәстүрді сақтай алды. 1992 жылы Бүкіл әлемдік қазақтар құрылтайында академик А.Хайдаров "Моңғолия қазақтары арасындағы қазақ тілі таза, таза күйінде сақталған" деген қорытындыға келді [8]. 1995 жылы З. Кинаятұлы "қазақ диаспорасы: мәселелері мен болашағы" симпозиумында сөйлеген сөзінде мынадай деректерді келтірді: "Моңғолияның 135 мың қазағының 2 230-ы жоғары білімді, 8 ғылым докторы, 39 ғылым кандидаты, 4 профессор, 16 Еңбек Ері, 4 Халық әртісі, 16 ұшқыш. Моңғолияда болған екі ұшқыштар қазақтар болды. Қазақтар арасында бір министр, үш депутат бар парламентте". 1950-1960 жылдары қазақ тілінде "Өркендеу" газеті (кейін "Жаңа өмір" деп өзгертілді), "Жаңа талап", "Шұғыла" журналдары және т. б. жарық көрді.

Қазақ этносының қалыптасуының тағы бір негізгі мәселесі-олардың білім деңгейі, ой-санасы, ақыл-парасатының дамуына байланысты болмақ. Егер қазақтар арасындағы білім саласындағы көрсеткіштер туралы айтатын болсақ, онда 1956-1989 жылдардағы Баян-Өлгий аймағы тұрғындарының жалпы білімі, мамандықты игеру, орта және жоғары білім алу деңгейі бойынша мәліметтерге келетін болсақ, аймақта әрбір он жыл сайын барлық деңгейдегі студенттердің саны артып, орта, арнаулы және жоғары білімі бар мамандардың үлесі өсіп отырған. 2000 жылғы халық санағы бойынша 7 жастан асқан қазақтардың саны 82452 адамды құраса сауаттылардың саны - 63 250 адам болып отыр. Оның ішінде бастауыш білім алушылардың саны - 24 564, 4-8 сыныпта оқитындардың саны - 18039, 9-10 сыныпта оқитындардың саны - 9800, техникалық білім алушылардың саны - 3573, орта кәсіптік білім алушылар саны - 4416, жоғары білім алушылар саны - 2858, мектепке дейінгі балалар саны - 19202 адам болған. [14, 36 б.].

Жоғары білімі бар мамандардың 60%-ында Ресейдің жоғары оқу орындарының дипломдары болды. Мал дәрігерлерінің 90%-ы да аталмыш елдің тәжірибиесі мен білімін алды. Кейбір қазақтар Жапонияның, Англияның, Германияның, АҚШ-тың, Венгрияның, Кореяның, Вьетнамның, Қытайдың, Польшаның алдыңғы қатарлы, беделді университеттерін, институттары мен академияларын тәмамдаған. Олардың арасында ұшқыштар, офицерлер, инженерлер, дәрігерлер, ғалымдар да бар.

2001 жылы Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Е.А. Мәмбетқазиевтің жеке бастамасымен С.Аманжолова атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің филиалын Баян-Өлгий ауданында құру туралы шешім қабылдады. Қазақстан Республикасының Моңғолиядағы Елшілігінің, Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің, Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының, Моңғолия Қазақ мәдени орталығының, Баян-Өлгий аймағы әкімдігінің көмегімен 1992–2013 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджеті есебінен жоғары оқу орындарының дайындық бөлімдеріне ұлты қазақ 8687 талапкер қабылданды [14, 48 б.]. Қорытындылай келе, Моңғолия жеріндегі қазақтардың өз тілін мен ұлттық мәдениетін сақтаумен қатар, ұлттың рухани өсуіне үлестерін қосып келеді.

Барлық қиындықтарға қарамастан, Моңғолияның қазақ халқы 1934-2010 жылдар аралығында тұрақты өсім көрсетті, бұдан төмендегідей қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, қазақтардың тарихи Отанға қоныс аударуына байланысты 1990 жылдардың аяғынан бастап 2010 жылдарға дейін, әсіресе елдің ішкі өңірлерінде қазақтардың азаю үрдісі байқалады.

Моңғолияның білім беру жүйесінің дамуы және қазақ диаспорасының өмірі туралы айтатын болсақ қазақтар расынан оқыған білімді азаматтар өсіп шықты. Мәселен, Нұртай Капитан ұлы Уенч мектеп-интернатында орыс тілі мұғалімі болып, қанша қазақ балаларының орыс тілін меңгеруге өз үлесін қоса білді. Моңғолияның аға буынында орыс тілін меңгерген қазақ азаматтарының ішінде, бүгінгі күнге дейін "Вокзал", "Жарғы", "Капитан", "Зарница", "қырағы" және тағы басқа есімдер жиі кездеседі. Нұртай Капитан ұлы Мәскеу Жоғары шекара командалық училищесін бітіріп, Моңғолияның әскери бөлімінде шекара жасағында қызмет етті. Қазіргі уақытта Нұртай Капитан ұлы мектеп-интернаттың 7, 8, 9-сынып-тарында орыс тілінен сабақ береді. 2006 оқу жылынан бастап Моңғолияда жетінші

сыныптан бастап орыс тілін үйрену міндетті болды. Кейіннен мектеп-интернатта орыс тілі аптасына 2 сағат қана оқытылады, соңғы жылдары орыс тілінің беделі өскелең ұрпаққа айтарлықтай төмендеді. Моңғолия студенттерінің көпшілігі қазіргі кезеңде ағылшын тілін үйренуге ден қойып таңдайды, ал орыс тілі әлдеқайда аз қолданылады. Қазіргі уақытта Моңғолиядағы сауатсыздық көшпелі отбасылардан шыққан балаларға арналған маусымдық мектеп-интернаттардың құрылуының арқасында іс жүзінде жойылды 2003 жылы Моңғолиядағы қазақтар арасында әсіресе үлкен адамдарда сауатсыздық азайған. 2008 жылдың қыркүйегінен бастап Моңғолия он екі жылдық мектеп біліміне көшті (бұрын елде мектептерде он бір жылдық білім алған). Осыған байланысты бірінші сыныпқа тек алты жасқа толған балалар алынды. Сабақтың ұзақтығыда қысқартылып, бастауыш сыныптарда сабақтар ойын түрінде өтеді. Моңғолияның барлық қазақтары моңғол тілін жақсы меңгерген, еркін білумен қатар, қазақтар өз ана тілінде үлкен мән береді. 1990 жылдары университеттерде оқу тегін болды, бірақ 2008 жылдан бастап оқу ақысы төленді, бірақ жақсы оқитын студенттер үшін үлкен жеңілдіктер жасалынған.

Моңғолиядағы ең беделді мамандықтар: құрылысшылар, инженерлер, мұғалімдер. Адамзат тарихындағы мәдениеттер диалогы сөзсіз қажет, өйткені мәдениет бөлек дами алмайды, оны басқа мәдениеттер есебінен байыту керек, біздің моңғол-қазақ мәдениетімізге және оның бірегейлігін түсіну үшін диалог пен ынтымақтастық қажет. Мәдени мұраның міндеттері: жастардың рухани-адамгершілік тәрбиесін қалыптастыру, өскелең ұрпақтың халықтарымыздың салт-дәстүрлері туралы білімдерін жетілдіру, отандық тарих пен мәдениетке деген қызығушылығын арттыру.

Бүгінгі таңда жастардың жоғары әлеуметтік белсенділігін, Отан мүддесі үшін жасампаз қызмет үшін оң құндылықтар мен аса маңызды қасиеттерге ие руханиятты дамыту, оның ұлттық мүдделерін қорғау, моңғол-қазақ мәдени мұрасын есте сақтау мәселесі бұрынғыдан да өзекті болып отыр. Моңғолияның әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруы, ең алдымен, білім беру мен мәдениет саласындағы мемлекеттің этникалық аздыққа қатысты халықаралық құқық негізінде мақсатты саясат жүргізуі қазақ диаспорасына белгілі бір әсерін тигізді.

Қорытынды.

Шетелдердегі қазақ диаспорасының тарихына үңілсек, оның қалыптасуы көптеген себеп-салдардан туындаған ұзақ уақытқа созылған тарихи процесс. Моңғолиядағы қазақ диаспорасының да қалыптасуына көртеген тарихи себептер өз ықпалын тигізді. XIX ғасырда Алтай аймағындағы қазақтың абақ-керей рулары мал шаруашылығы және басқада себептерге байланысты қонысын жан-жаққа кеңейте түсуі, халықтың шашырай қоныстануының басты себебі болды. Сол кезде қазақтың бір бөлігі Алтай тауының теріскей бетіне ірге теуіп, мұнда алғаш қазақтың абақ-керей рулары келіп қоныстанса, кейін найман, уақ, арғын, төре секілді рулардың қазақтарымен толығып, қазақ этносының қалыптасып дамуының кезеңіне жетті. Осылайша Моңғолия жерінде қазақ диаспорасы қалыптасты.

Жоғарыда атап өткендей, Моңғолия жерін мекендеген қазақтар сан алуан тарихи себептермен көптеген қиыншылықтарды басынан өткерседе, Алтай, Қобда беттеріне қоныстана бастаған қазақтар сол кезден бастап, бұл өңірдің жер-суына, ауа-райына, қоғамдық-саяси ортаға ата-бабалары сияқты өздері де бейімделумен қатар, қазақ ұлтының қасиеттерін сақтап, Моңғолияда өзіндік саяси беделді этнос ретінде танылды. Осында мекен еткен қазақ рулары өзара қоғамдық, биологиялық ерекшелік нәтижесінде қазақ этносының қауымдастығын қалыптастыра отырып, оны жалғастыра білді. Бұл тек қазақ этносының қалыптасып дамуы территориялық жағынан үлкен кеңістікте, уақыт тұрғысынан ғасырларға жалғасқан, қазақтың ішкі, сыртқы даму заңдылығының ықтималдығы, мүмкіндігі, қорларының нәтижесінің көрінісі болып табылады. Алтайдың осы бөлігінде болып өткен тарихи ірі оқиғалар да өз белгісін қалдырды, халық ғасырлар өтсе де туған тілін, салт-дәстүрін, мәдениетін барынша сақтаған.

Дүниеде қазақ деген ұлт біреу, демек оның ұлттық болмысы, салт санасы, әдет-ғұрпы барша қазаққа тән, оның ғажап рухани қазынасын да бөліп жаруға жатпайтын ортақ байлық. Моңғолияны мекендеген қазақ диаспорасы өзінің қазақ тегінің біртұтас бейнесін сақтап қалған этнос болып табылады. Ал, Моңғолия қазақтары қазақ тілін таза, байырғы қалпында сақтап, қатынас құралы етіп, өмірдің барлық деңгейінде пайдаланып отырғаны белгілі. Моңғолиядағы қазақтар қазақ этникалық тобын қалыптастырып, моңғол халқымен ассимиляцияға түспей, этносқа тән белгілерді толығымен сақтап қалған. Қазақтың шағын бір бөлігінде ғана ұлттық қасиеттерінің байқалуы осының бір айқын айғағы. Талай ғасырлық табиғи қатал жағдайға байланысты шыныққан қазақ этносы қандай қиын тарихи кезеңде болмасын өзінің ұлттық кодын сақтап қалды. Қазақтардың мәдени және рухани өмірінің дамуы мен кейінгі ұрпақты болашағы үшін Моңғолиядағы қазақтар тарихи отанына орала бастады. Осылайша ХХІ ғасырдың көшіне генетикалық қорын сақтап, тіл, психология, рухани мәдениет – ұлттық жай-күй, шаруашылық, қоғамдық-тарихи біртұтас негізде бастау алған қазақ қауымдастығының ерекшеліктерімен дарланды.

Қазіргі заманда Моңғолия халыққа білім беру жүйесі мен мәдениет дамуының кең жолына түсті. Жоғардағы мәліметтерден қазақтардың білім саласында халықаралық байланыстар кеңейді, сонымен қатар қандастар арасында жоғарғы және орта білім алғандардың сандық үлесіде өсе түсті. Мұның өзі рухани өмірдің барлық құрылымдық бөлімдерінде, атап айтқанда әдебиет, театр, өнер, қазақтың ұлттық бейнелеу өнері және басқа салалардың дами бастағандығында байқауға болады. Қазақтардың дүниежүзілік конгресі шет жерде мекендеген қазақтардың мәдени өміріндегі ірі оқиға болды, оған планетаның барлық түкпірлерінен белгілі жазушылар мен ақындар, суретшілер мен саясаткерлер, ғалымдар мен кәсіпкерлердің және басқада қандастарымыздың келуі халықтар арасындағы мәдени байланыстарға кең жол ашты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. – Алматы: Ата жұрт, 2001. – 318 б.
- 2 Тәтімов М.Б. Қазақ әлемі. – Алматы: Атамұра, 1993. – 158 б.
- 3 Меңдікулова Г.М. Исторические судьбы казахско диаспоры: Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 261 с.; Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Реус, 2006. – 343 с.
- 4 Байғабатова Н. Этнокультурная идентичность диаспоры: представления и практики (на примере казахов Монголии и Китая). – Талдықорған: ИП «Дизайн-ОТ», 2020. – 182 с.
- 5 Петер Финк Historical Nomelands and Transnational Ties: the Case of the Mongolian Kazaks. Zeitschrift fur Etnologie-2013. p. 195
- 6 Ажигали С.Е. Қазақстану стратегически важно сохранить присутствие казахской диаспоры в Монголии // Туған тіл. Еларалық қоғамдық-саяси, әдеби-ғылыми альманах. - 2012. - № 2 (17). - С.31-42.
- 7 Ажигали С.Е. Общие итоги комплексного этнокультурного исследования казахской диаспоры Центральной Азии (Монголия, Россия, Китай) //Казахская диаспора Центральной Азии: история - культура - памятники: Матер. Межд. науч. конф. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. - С. 14-28.
- 8 Козганбаева Г.Б. Моңғолиядағы қазақ диаспорасы: тарихы, бүгін мен ертеңі: Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. - Түркістан, 1999. - 198 б./132 б/.
- 9 Қинаятұлы З. «Жылаған жылдар шежіресі», Алматы, 1995. 112 б.
- 10 Мұхамедиұлы Х. «Моңғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы», Алматы, 2000. 206 б.
- 11 Тәукейұлы С. «Ұлт мәдениетінің ұлағатты ордасы» Бес Бозда журналы, УБ.2011.- 10 б.
- 12 Зулъкафиль М. «Баян-Өлгий аймағының бұқаралық баспасөзі және оның көкейтесті мәселелері», Тарлан Тағзым журналы, №1, 6-б.
- 13 Балтабаева К.Н. Казахи Баян-Ольгийского аймака Монголии: историко-демографический срез: 1989-2010 гг. // Казахская диаспора Центральной Азии: история - культура - памятники: Материалы междунаучно-прак. конф. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. - С. 79-89.
- 14 Моңғолия халық республикасының 1989 - жылғы халық санағының қорытындысы. Уланбатор, 1990. - 165 б.
- 15 Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері. - Алматы, 1989. - 3 том. - 450 б.
- 16 Қабышұлы И. Моңғолия қазақтарының тарихы. - Баян-Өлгий, 1980. - 240 б.
- 17 Мамашев Т., Балгабаев С. Әлем қазақтары Астанада бас қосты. - Алматы: Дүниежүзілік қазақтар қауымдастығы, 2006. – 127 б.

References:

1. Qinaiatuly Z. Moñğoliadağy qazaqtar. – Almaty: Ata jurt, 2001. – 318 b.
2. Tätimov M.B. Qazaq älemi. – Almaty: Atamūra, 1993. – 158 b.
3. Meñdikulova G.M. İstoricheskie südby kazahsko diasporı: Proishojdenie i razvitie. – Almaty: Fylym, 1997. – 261 s.; Kazahskaia diaspora: istoria i sovremennöst. – Almaty: Reis, 2006. – 343 s.
4. Baıgabatova N. Etnokülturnaia identichnöst diasporı: predstavlenia i praktiki (na primere kazahov Mongolii i Kitaia). – Talдықorgan: İP «Dizain-OT», 2020. – 182 s.
5. Peter Fink Historical Nomelands and Transnational Ties: the Case of the Mongolian Kazaks. Zeitschrift fur Etnologie-2013. r. 195
6. Ajigali S.E. Kazahstanu strategicheski vajno sohranit prisutstvie kazahskoi diasporı v Mongolii // Tuğan tıl. Elaralyq qoğamdyk-saiasi, ädebi-ğylymi älmanah. - 2012. - № 2 (17). - S.31-42.

7. Ajigali S.E. *Obşie itogi kompleksnogo etnokulturnogo issledovania kazahskoi diaspory Senträlnoi Azii (Mongolia, Rosia, Kitai) //Kazahskaia diaspora Senträlnoi Azii: istoria -kültura - pamätniki: Mater. Mejd. nauch. konf. - Almaty: «Eltanym baspasy», 2014. - S. 14-28.*
8. Kozganbaeva G.B. *Moñgoliadagy qazañ diasporasy: tarihy, bugını men erteñi: Tarih gylımdarynyñ kandidaty gylımı дәrejesin alu uşın daiyndalğan disertasiy. - Turkistan, 1999. - 198 b./132 b/.*
9. Qınaiatuly Z. «*Jylağan jyldar şejiresi*», Almaty, 1995. 112 b.
10. Mūhamadiūly H. «*Moñgoliadağy qazaq etnikalyq tobynyñ qalyptasuy men damuy*», Almaty, 2000. 206 b.
11. Täukeiūly S. «*Ūlt mädenietiniñ ūlağatty ordasy*» *Bes Boğda jurnaly*, UB.2011.- 10 b.
12. Zülkafil M. «*Baian-Ölgi aimağynyñ būqaralyq baspasözi jāne onyñ kökeitesti mäseleleri*», *Tarlan Tağzym jurnaly*, №1, 6-b.
13. Baltabaeva K.N. *Kazahi Baian-Ölgiskogo aimaka Mongolii: istoriko-demograficheski srez: 1989-2010 gg. // Kazahskaia diaspora Senträlnoi Azii: istoria - kültura - pamätniki: Materialy mejdu.nauchno-prak. konf. - Almaty: «Eltanym baspasy», 2014. - S. 79-89.*
14. *Mañğolia halyq respublikasynyñ 1989 - jylğy halyq sanağynyñ qorytyndysy. Ulanbator, 1990. - 165 b.*
15. *Mongolian information on the history of Kazakhstan.- Almaty, 1989.-3 Vol.- 450 P.*
16. *Kabyshuly I. History of the Kazakh people of Mongolia.- Bayan-Olgiy, 1980. -240 P.*
17. *Mamashev T., Balgabayev S. Kazakh people from over the world assembled in Astana. - Almaty: World Association of Kazakhs, 2006. - 127 P.*